

УДК 159.92.2

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.2.24>**В. Р. Олексюк**кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології розвитку та консультування
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКА ЯК СУБ'ЄКТА ВЛАСНОГО ЖИТТЯ

У статті висвітлено важливі питання становлення старшокласника як суб'єкта власного життя. Зазначено, що ранній юнацький вік є періодом активного усвідомлення буття, визначення світоглядної та моральної позиції, постановки фундаментальних питань пошуку свого призначення, обдумування життєвих перспектив. Констатовано, що дослідження зарубіжних та вітчизняних психологів підтверджують те, що на цьому віковому етапі розвиток самосвідомості зумовлює цілеспрямовану активність зростаючої особистості та конструктивне протікання процесу життєвого самовизначення. На цьому віковому етапі потреби, установки, прагнення, система цінностей хлопців та дівчат набувають форми сенсожиттєвих орієнтацій, котрі виступають стрижнем ціннісно-сміслової сфери, конституують становлення особистості як суб'єкта власного життя.

Проаналізовано результати емпіричного дослідження сенсожиттєвих орієнтацій старшокласників, які забезпечують осмисленість часово-сміслових аспектів власного життя та усвідомлення себе його автором. Процес становлення старшокласника як суб'єкта власного життя можна охарактеризувати таким чином: часова спрямованість на минуле, теперішнє та майбутнє зумовлює оптимальний процес становлення суб'єктності як усвідомлення себе автором власного життєвого шляху. Часова спрямованість на минуле та майбутнє, негативна оцінка подій теперішнього формують достатній рівень суб'єктності, прийняття відповідальності за власне життя. Часова спрямованість на теперішнє та майбутнє зумовлює середній рівень сформованості уявлень про можливість контролювати події власного життя, недостатній прояв суб'єктності у розбудові свого життя. Часова спрямованість на минуле зумовлює низький рівень розвитку суб'єктності як невпевненість у можливості самостійно програмувати та реалізувати важливі життєві досягнення, неспроможність брати відповідальність за своє життя.

Виявлені факти потребують додаткових наукових пошуків та експериментальних підтверджень.

Ключові слова: старший шкільний вік, особистісне самовизначення, суб'єкт власного життєвого шляху, світогляд, сенсожиттєві орієнтації.

Постановка проблеми. Гуманістично спрямоване реформування шкільної освіти покликане підсилити увагу до проблем духовно-творчого потенціалу дитини, формування у неї особистісних цінностей, розвитку самостійності, моральної активності. Особистість у такому контексті є цілеспрямованою та самоорганізованою системою, найважливішою функцією існування якої є здатність узгодити різні аспекти свого розвитку, актуалізувати ставлення до себе як джерела змін, причини подій та вчинків [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологи пов'язують з активно-перетворюючими можливостями особистості таку провідну її характеристику, як суб'єктність, що у найбільш загальних рисах трактується як оволодіння власним буттям, творення себе, самореалізація у світі [7]. Філософсько-психологічна концепція особистості як суб'єкта життя, на думку С.Л. Рубінштейна, є однією із перших у радянській психології, яка вводить уявлення про людину, котра в процесі онтогенезу поступово оволодіває здатністю усвідомлювати самого себе, будувати життя відповідно до

певного морально-позитивного задуму, зберігати в часі свою спрямованість на досягнення найважливіших цінностей [1]. Як зазначає з цього приводу М. Боришевський, «особистість, яка усвідомлює себе суб'єктом, є активною системою, розвивається, оскільки у її самосвідомості представлені ідея, сенс життя, перспектива розвитку» [7, с. 26]. Проблема усвідомлення особистістю власного буття пов'язувалась із поняттям суб'єктності у працях таких вчених, як К. Абульханова-Славська, М. Боришевський, А. Петровський, С. Рубінштейн, В. Слободчиков, Т. Титаренко.

Ранній юнацький вік є періодом активного усвідомлення власного життя, визначення світоглядної та моральної позиції, становлення різних сфер самовизначення: ціннісного, особистісного, професійного. Саме в старшому шкільному віці постають фундаментальні питання пошуку власного призначення, обдумування життєвої позиції, перспективи життя загалом.

Мета статті. Головною метою статті є актуалізація проблеми становлення особистості старшокласника як суб'єкта власного життя, готового

до самостійних життєвих виборів та відповідальності за них. Оскільки осмислення хлопцями та дівчатами власного життєвого шляху, формування реалістичних життєвих перспектив, розкриття індивідуальних аспектів розбудови власної суб'єктності набуває гострої актуальності.

Виклад основного матеріалу. Науково-психологічні уявлення про сутність і закономірності юнацького віку здійснені Л.І. Божович, М.Р. Гінзбургом, І.В. Дубровіною, Е.Еріксоном, І.С. Коном, Н.М. Толстих тощо. На думку І.С. Кона, соціальна ситуація розвитку старшокласників характеризується тим, що юнаки стоять на порозі вступу в самостійне життя, яке пов'язане з визначенням свого місця в соціумі [5]. Також психолог зазначає, що важливою ознакою психічного розвитку особистості в ранньому юнацькому віці є становлення самосвідомості – усвідомлення та оцінка своїх думок, інтересів, почуттів, ідеалів, цінностей, дій, визначення свого місця в житті. Таким чином, на цьому віковому етапі поряд з лінією стихійного розвитку самосвідомості з'являється лінія розвитку, що передбачає цілеспрямовану активність самого суб'єкта, життєве самовизначення [2].

Е. Еріксон, розглядає ранню юність як пошук Я-ідентичності у контексті таких трьох аспектів: переживання тотожності самому собі, психологічне відокремлення від інших, а також усвідомлення особистістю часового континууму життя через теперішнє, минуле, майбутнє [4]. Зарубіжні психологи акцентують увагу на розвитку у ранній юності Я-концепції, яка, з одного боку, когнітивно ускладнюється, а з іншого – набуває цілісності, стійкості, значущості, що дозволяє чіткіше визначити свої стосунки зі світом [7].

Таким чином, можна стверджувати, що активне пізнання старшокласниками власного «Я» супроводжується пошуками відповіді на світоглядні питання, пов'язані з визначенням себе і свого місця у житті [2]. Згідно з І.С. Коном, світогляд як феномен свідомості слугує стрижнем у структурі особистості, тому забезпечує розширення кругозору, інтересів, теоретичних здібностей старшокласників та формує юнацьку філософію загалом. Також більшість психологів зазначають, що ключовим аспектом світогляду особистості є ціннісні орієнтації, які проявляються як надання переваги тим чи іншим узагальненим людським цінностям, є основою для становлення власної суб'єктивної картини світу [3]. Ціннісні орієнтації тісно пов'язані з психологічним майбутнім та перспективами власного життя, тому вони виступають послідовними ступенями регуляції життєдіяльності особистості загалом [5]. Саме через життєві перспективи кристалізуються інтереси та наміри старшокласників, розкривається зміст системи цінностей, конкретизуються сфери самовизначення на цьому

етапі життя. Вони є важливим критерієм психологічної зрілості зростаючої особистості [2].

Активні лінії розвитку свідомості та самосвідомості у ранній юності сприяють становленню «узагальненого ставлення до життя», яке пов'язане з пошуком його сенсу [4]. К. Обуховський також вважає, що саме в ранньому юнацькому віці, коли особистість стоїть перед вибором життєвого шляху, власного покликання, потреба у пошуку сенсу власного життя набуває особливої актуальності [2]. Усвідомлення сенсу життя актуалізує можливості та внутрішні ресурси старшокласника для постановки та досягнення життєвих цілей, виступає передумовою включення в систему суспільних взаємин.

Тепер потреби, установки, прагнення, система цінностей хлопців та дівчат набувають форми сенсожиттєвих орієнтацій, задають смислову спрямованість особистості. Якщо така сенсожиттєва модель сформована у свідомості старшокласника, то вона виступає стрижнем його ціннісно-смислової сфери, конституює підсумки життя, цілі, плани на майбутнє та процес теперішнього життя особистості [3]. Становлення особистості як суб'єкта власного життя – відповідального творця власної біографії, починається із вибору ідеалу, цінностей як соціального самовизначення [6].

Підсумовуючи дослідження багатьох вчених у контексті цієї проблематики, можна констатувати, що психологічні передумови становлення особистості старшокласника як суб'єкта життя аналізуються крізь призму ціннісно-смислової сфери, побудову життєвих перспектив, планів, усвідомлення себе як неповторної особистості. Тому дослідження сенсожиттєвих орієнтацій старшокласників дозволяє проаналізувати процес становлення у них життєтворчих процесів, осмисленість власного життя, а саме: послідовність, взаємозв'язок життєвих орієнтацій, часово-смилові аспекти життєвого шляху, усвідомлення себе автором власного життя.

Для вивчення рівня осмисленості життя використано тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва. Питальник дозволяє оцінити наявність чи відсутність уявлень про сенс життя, а також про його «джерело», коли сенс може бути знайдений у майбутньому (цілі), теперішньому (процес), минулому (результат). Він містить три субшкали, які відображають такі сенсожиттєві орієнтації особистості, як цілі у житті, процес життя як емоційна насиченість та інтерес, а також результат життя як задоволення самореалізацією. Наступні дві шкали дозволяють дослідити такі аспекти локусу контролю, як локус контролю – Я (Я – господар життя) та локус контролю – життя як зовнішня керованість життям [3]. Дослідження здійснювалось на вибірці учнів 10 класів Тернопільської ЗОШ I-III ступенів № 19.

Загальна кількість досліджуваних 73 особи віком 16–17 років.

За допомогою тесту сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєєва нами досліджено рівень осмисленості життя старшокласниками. Як зазначено на рис. 1, загальний показник осмисленості життя старшокласниками має досить високі значення (64,1%).

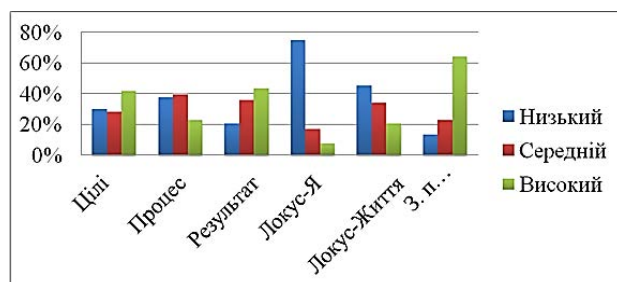

Рис. 1. Показники субшкал за тестом СЖО (%)

За субшкалою «Цілі» для 41,5% старшокласників (більше третини) притаманною є наявність чітких цілей та намірів у майбутньому. Така спрямованість на часову перспективу, самовизначеність у майбутньому надає їхньому життю осмисленості, констатує розуміння власного покликання у житті. У 28,3% старшокласників спостерігаємо недостатню сформованість цілей та намірів на майбутнє та визначеність життєвих поглядів у цьому часовому континуумі. Ще одна підгрупа старшокласників (30,2%) з низьким рівнем усвідомлення свого майбутнього, тому можна припустити, що такі часові проміжки їхнього життя, як минулі спогади та теперішні події, є предметом їхніх хвилювань, обдумувань, що значно утруднює процес вибору власного покликання, а отже, і адекватне визначення свого місця у житті.

Результати за субшкалою «Процес» свідчать про те, що лише 22,7% респондентів мають високі показники, тому сприймають процес власного життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений сенсом, задоволені життям у теперішньому, що дозволяє розширити часову перспективу свого життя, будувати плани на майбутнє. 39,6% старшокласників своє життя у теперішньому сприймають на середньому рівні захоплюючим, не достатньо наповненим цікавими справами та можливостями реалізувати власні здібності. І значна частина хлопців та дівчат, а саме: 37,7%, переживають незадоволеність власним життям у теперішньому, акцентують увагу на подіях минулого, лише спогадам надають важливого сенсу та значущості або ж у своїх фантазіях націлені в майбутнє.

За показниками субшкали «Результат» 43,4% старшокласників задоволені пройденим відрізком життя, осмислюють його як продуктивний та успішний. 35,8% респондентів на середньому рівні відчувають задоволення від самореалізації

в різних сферах своєї життєдіяльності, вважають його помірно результативним, змістовним, наповненим значущими подіями. Водночас варто зауважити, що 20,8% старшокласників незадоволені прожитим відрізком життя, переживають минуле як непродуктивну частину буття, не осмислюють його внаслідок негативної емоційної оцінки.

Показники старшокласників по шкалах локусу контролю – Я та локусу контролю – життя є найнижчими (75% та відповідно – 45,3%). Аналізуючи результати за субшкалою «Локус-Я», варто зазначити, що лише у 8% старшокласників сформовані уявлення про себе як про особистість, що спроможна самовизначитися із майбутнім, віднайти сенс свого життя та підтримувати високу мотивацію на самореалізацію. 17% старшокласників на середньому рівні переживають власну спроможність бути володарями свого життя, менш оптимістично вірять у свої можливості контролювати події та відповідати за їх наслідки. В них недостатньо сформовані вміння проектувати свої майбутні досягнення. У більшості старшокласників, а саме у 75%, не сформоване уявлення про себе як про особистість, котра володіє достатньою свободою вибору, вони не вірять у свою спроможність впливати на події свого життя.

Показники субшкали «Локус-життя» дають змогу говорити про те, що 20,8% старшокласникам властива переконаність у тому, що людина може контролювати своє життя, вільна приймати та реалізувати життєво важливі рішення. 33,9% випробуваних мають переконання, що всі події життя піддаються свідомому контролю, а людина має можливість здійснювати життєві вибори за своїм бажанням. Однак для більшості старшокласників (45,3%) властиві уявлення про те, що людське життя неможливо контролювати, отже, не варто планувати майбутнє, що значно блокує рівень прояву власної активності, докладання вольових зусиль у реалізації поставлених цілей.

За результатами емпіричного дослідження респондентів було розподілено на групи відповідно до особливостей осмислення власного життя в контексті спроможності формулювати його цілі, усвідомлювати відповідальність за їх реалізацію. Варто зазначити, що загальний показник осмисленості життя старшокласниками має досить високий показник (64,1%), а одночасна представленість у свідомості трьох часових модусів власного життя проявляється лише в 15% старшокласників. Вони переконані у своїй спроможності ставити перед собою життєві цілі, самостійно їх реалізувати, минуле переживають як вже здійснені вибори пройденого життя, затрачають адекватні зусилля для проживання теперішнього. Цілісне сприймання часу власного життя як інтеграція минулого (як досвіду), теперішнього (момент саморозвитку), майбутнього (життєві цілі,

плани, наміри) проявляється як спроможність його осмисленості, переконання в тому, що життєві події не випадкові, а детерміновані минулим та майбутнім. Таким чином, це забезпечує усвідомлення себе як автора і творця власного життєвого шляху, акцентування на власній активності у досягненні поставлених цілей. Саме у такому контексті С. Рубінштейн зазначив, лише особистість, яка самовизначається у минулому, теперішньому, майбутньому, є відповідальною за досягнення власної досконалості, усвідомлює себе суб'єктом власного життя [1, с. 18].

Представники наступної групи респондентів-старшокласників за змістовими показниками осмислення життя спираються на минулий досвід або ж націлені у майбутнє (34%). Це підтверджує фрагментарне сприймання власного життєвого шляху, де теперішнє не виступає основою для створення образів майбутнього, а також відірване від ретроспективи власного життя. Можна припустити, що витіснення теперішнього внаслідок його негативної емоційної насиченості блокує зусилля зростаючої особистості, які повинні докладатися на цей момент життя. Осмисленість лише минулого та майбутнього без опори на актуальний досвід зумовлює недостатню реалістичність життєвих планів, середній рівень осмисленості життя та врахування індивідуально-психологічних особливостей під час його розбудови.

Переважання минулого над теперішнім та майбутнім у наступній групі старшокласників (28,3%) проявляється у високому рівні осмисленості минулого, сприйманні пройдені частини життя як позитивного досвіду, продуктивного періоду, наповненого успіхами та змістом. Проте такі акценти зменшують цінність проживання теперішнього, не забезпечують спрямованість у майбутнє. Невизначеність проекту майбутнього у поєднанні з незадоволенням від проживання теперішнього у старшокласників ускладнює процеси саморозвитку, самореалізації, самоактуалізації та становлення суб'єктивної картини власного життєвого шляху в цілому, а також зумовлює низький рівень розвитку суб'єктної активності. З цього приводу українська дослідниця Л. Сохань вважає, що побудова часової перспективи життя потребує більш високого рівня інтелектуального розвитку, оскільки відображає реальні зміни в оточуючому світі, самій зростаючій особистості і зберігає наступність життєвих орієнтацій людини [2]. Ш. Шварц та В. Білські стверджують, що спроможність планувати своє майбутнє пов'язана із усвідомленням власної ієрархії цінностей, мотивів, пріоритетів у певній сфері діяльності [6].

Респонденти наступної підгрупи незадоволені своїми життєвими виборами у минулому, проте вони мають досвід самореалізації та емоційного насичення власним життям у теперішньому, а

отже, і чітко формулюють цілі свого життя (22,7%). Позитивне сприймання теперішнього, його осмислення, відчуття повноти і задоволення процесом життя слугує логічним переходом до створення образів майбутнього. Коли минуле не виступає цінністю, негативний емоційний досвід витісняється, відтак пройдена частина життя недостатньо осмислюється старшокласниками як продуктивна. Брак досвіду отримання задоволення від самореалізації у прожитому періоді негативно відображається на загальному показнику осмисленості життя, формує більш песимістичну установку на свої можливості управляти власним життям та впевненість у спроможності вибирати задачі та добиватися результату. Таким чином, націленість на швидке досягнення цілей та планів зумовлює сумніви щодо проявів власної активності, самостійності у їх реалізації. Як зазначають вчені, особистість як суб'єкт власного життєвого шляху свідомо створює причинно-наслідкові зв'язки між важливими подіями, зі всіх багатоаспектних проявів реального життя виділяє одну головну лінію, осмислюючи та організовуючи власне життя.

Висновки. У трактуванні суб'єктно-життєтворчих аспектів у ранній юності можна виокремити такі підходи: дослідження раннього юнацького віку крізь призму життєвого самовизначення як пошуку власного місця у суспільстві (О.М. Леонтьєв, В.Ф. Моргун, Л.С. Славіна) та побудови життєвих перспектив (І.В. Дубровіна, О.Н. Прихожан та інші); як періоду становлення власної ідентичності (Е. Еріксон, Л.В. Сохань); пошуку сенсу життя, усвідомлення свого призначення (І. Маноха); періоду вибору ціннісних орієнтацій (Е. Шпрангер); становлення світогляду, процесу професійного становлення (В.О. Бодров, Є.І. Головаха, О.П. Єрмолаєва).

Крізь призму дослідження сенсожиттєвих орієнтацій процес становлення старшокласника як суб'єкта власного життя можна охарактеризувати таким чином: часова спрямованість на минуле, теперішнє та майбутнє зумовлює оптимальний процес становлення суб'єктності як усвідомлення себе автором та творцем власного життєвого шляху, усвідомлення ролі власної активності, відповідальності у розбудові свого життя (15% респондентів). Часова спрямованість на минуле та майбутнє, негативна оцінка подій теперішнього формує достатній рівень суб'єктності як упевненість у можливості реалізувати поставлені цілі відповідно до власних принципів та переконань, прийняття власної відповідальності за їх реалізацію (34%). Часова спрямованість на минуле зумовлює низький рівень розвитку суб'єктності як невпевненість у можливості самостійно реалізувати важливі життєві досягнення, неприйняття власної відповідальності за своє життя (28,3%). Часова спрямованість на теперішнє та майбутнє зумовлює

середній рівень усвідомлення уявлень про можливість контролювати події власного життя, недостатній прояв власної активності у розбудові свого життя (22,7%).

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у тому, що суб'єктні характеристики процесу формування самосвідомості старшокласників варто дослідити крізь призму становлення системи ціннісних орієнтацій, світоглядних уявлень, а також особистісної та професійної ідентичності юнаків та дівчат. Також вироблення здатності брати відповідальність за своє життя потребує створення оптимізованої моделі становлення в старшому шкільному віці уявлень про «Я» та його розгортання у просторі та часі власного життя.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 301с.
2. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодёжи. Київ, 1988. 143 с.
3. Крутько С.В., Крюкова М.А. Психологічні особливості життєвих стратегій особистості. *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16. Вип.7 : Психологія. С.126–131.
4. Логинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь / Н.А. Логинова / Под ред. Л.И. Анциферовой. Москва, 1978. С. 156–166.
5. Кон И.С. Психология старшеклассника. Москва : Мысль, 1980. 204с.
6. Підручна І.Б. Психологічний аналіз категорії життєвої перспективи особистості. *Психологічні перспективи*. 2010. Вип.18. С. 204-212.
7. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості. Київ : Марич, 2009 232 с. (Серія «Психологічний інструментарій»).

Oleksyuk V. R. Features of becoming a high school student as a subject of own lives

The article highlights the important issues of high school student becoming a subject of one's life. It is noted that early adolescence is a period of active awareness of being, definition of worldview and moral position, raising fundamental questions of finding one's destination, and reflecting on life prospects. It is stated that studies of foreign and domestic psychologists confirm that at this age stage the development of self-consciousness determines the purposeful activity of the growing personality and the constructive course of the process of life self-determination. At this age stage, needs, attitudes, aspirations, values of boys and girls acquire the forms of sensory orientations, which are the core of the value-semantic sphere, constituting the formation of personality as the subject of one's own life.

We analyzed the results of empirical research of sensory-life orientations of high school students that provide meaningful temporal and meaningful aspects of one's life and self-awareness of being its author. The process of becoming a high school student as a subject of one's own life can be described as: temporal orientation to the past, present and future determines the optimal process of becoming a subjectivity as an awareness of the author of one's own life path. Temporal focus on the past and future, negative assessment of the events of the present forms a sufficient level of subjectivity, acceptance of responsibility for one's life. The temporal focus on the present and the future determines the average formation level of awareness of the ability to control the events of one's life, insufficient display of personality in the development of one's life. The temporal focus on the past causes a low level of development of subjectivity as uncertainty about the ability to program and realize important life achievements independently, failure to take responsibility for one's life.

The identified facts require additional scientific research and experimental validation.

Key words: senior school age, personal self-determination, subject of one's own life path, sensory life orientations.